

ROBERTA DE GIORGI

ŻYCIE W IMIĘ TOŁSTOJA SZKIC BIOGRAFICZNY WŁADIMIRA G. CZERTKOWA (1854-1936)

Ktokolwiek choćby raz przekartkował wydanie dzieł Lwa Tołstoja w dziewięćdziesięciu tomach, których edycję rozpoczęto w 1928 r., a ukończono w 1958 r.¹, nie mógł nie natrafić już na stronie tytułowej na imię Władimira G. Czertkowa – redaktora prowadzącego całe przedsięwzięcie. Mimo to radziecka historiografia przypisała zasługi tego monumentalnego dzieła Leninowi oraz postaciom o mniejszym znaczeniu. Do dziś nie istnieje żadne opracowanie na temat Czertkowa, *figura non grata* w carskiej Rosji i niewygodnej postaci w czasach radzieckich, rzetelnie oceniające jego rolę jako bliskiego przyjaciela i towarzysza Tołstoja, a także czołowego popularyzatora tołstoizmu. Z powodu ograniczeń formalnych (objętość tekstu) nie jest możliwe dokładne prześledzenie długiego życia Czertkowa, które w większości pozostaje nadal niezbadane. W pierwszej dekadzie XX wieku na prośbę słynnego historyka literatury Semena Vengerova i dzięki pomocy żony Anny Konstantinownej Dietrichs został opracowany szkic do dziś niewydanej *Biografii* [Биография]². Na podstawie tego dzieła, przeczytanego i poprawionego przez samego Czertkowa, postaramy się wykazać, wykraczając poza toczące się polemiki wokół związku z Tołstojem, jak bardzo samo życie Czertkowa było w istocie życiem przeżyтым (i ukształtowanym) w imię Tołstoja.

Dr ROBERTA DE GIORGI – Dipartimento di Lingue e letterature, comunicazione, formazione e società, Uniwersytet w Udine (Włochy); e-mail: roberta.degiorgi@uniud.it

¹ Л.Н. Толстой, *Полное собрание сочинений*, Москва 1928-1958 [dalej: ПСС].

² Odnoszę się do *Биография В.Г. Черткова. Ответы на вопросы проф. Венгерова для критико-библиографического словаря*, ОР [Отдел рукописей] ГМТ [Государственный музей Толстого], фонд. 60 [В.Г. Чертков], оп. 2, ед. хр. 18, кп. 21190 [dalej: *Биография*].

* * *

Władimir Grigorijewicz Czertkow urodził się w Petersburgu 22 października (3 listopada) 1854 r. Pochodził z jednej z najstarszych i najbardziej wpływowych rodzin rosyjskiej arystokracji. Jego ojciec, Grigorij Iwanowicz Czertkow (1828-1884), był adiutantem przybocznym przy Mikołaju I oraz głównym adiutantem imperatora Aleksandra II. Jego matka, Jelizawieta Iwanowna (1832-1922), w czasach panińskich hrabina Czernyszew-Kruglikowa, także pochodziła ze znaczącej rodziny powiązanej z dekabrystami. Była wnuczką Zachara G. Czernyszewa, natomiast jej ciotka wyszła za mąż za Nikitę Murawjowa³. Jelizawieta Iwanowna była znana nie tylko ze względu na swoją niebywałą urodę, ale także dlatego, że wprowadziła do elity społecznej Petersburga Granville'a Augustusa Williama Waldegrave'a, lorda Radstocka (1833-1913). Waldegrave był angielskim ewangelikiem, który głosił doktrynę zbawienia jedynie poprzez wiarę⁴, zgromadził w Rosji licznych prozelitów i stał się również postacią literacką.

Czertkow wychowywał się nie tylko otoczony wojskowymi ambicjami ojca, który zajmował się organizacją oraz szkoleniem oddziałów w swojej posiadłości nawet po 1870 r., kiedy to w następstwie gangreny amputowano mu obie nogi, ale i wśród mistyczno-religijnych skłonności oraz filantropijnego fanatyzmu swojej matki. Zachęcała ona Czertkowa już od czasów dzieciństwa do czytania Ewangelii, która stała się jego *livre de chevet*.

W 1873 r. Czertkow wstąpił do Pułku Gwardii Imperium Rosyjskiego i w krótkim czasie został oficerem. Był wyjątkowo przystojnym i fascynującym mężczyzną, cieszącym się dużym powodzeniem u kobiet. Był zamożny, świetnie wykształcony, z dużą klasą i z widokami na błyskotliwą karierę. Jego młodość była typowa dla ówczesnej rosyjskiej arystokracji, która pod pewnymi względami przypominała czasy młodzieńcze Tołstoja. Czertkow jednak dość szybko odczuł potrzebę odcięcia się od niej, aż do jej negacji. W Czertkowie, który był mimowolnym widzem znęcania się nad więźniami politycznymi, szczególnie podczas przymusowych dozorów w wojskowych szpitalach, zaczęła dojrzywać decyzja o odejściu z woj-

³ O Czertkowie zob. M.В. МУРАТОВ, *Л.Н. Толстой и В.Г. Чертков по их nepенушке*, Москва 1934; Л.Я. ГУРЕВИЧ, [Владимир Григорьевич Чертков], ПСС, t. 85 [1935], s. 4-22; A. FODOR, *A quest for a Non-violent Russia: the Partnership of Leo Tolstoy and Vladimir Chertkov*, Lanham MD 1989; Г.Л. ОРЕХАНОВ, *В.Г. Чертков в жизни Л.Н. Толстого*, Москва 2010; R. DE GIORGI, *L'amico di Tolstoj*, Roma 2012; A. POROPOFF, *Tolstoy's False Disciple. The Untold Story of Leo Tolstoy and Vladimir Chertkov*, London–New York 2014.

⁴ Por. Mrs. A.E. TROTTER, *Lord Radstock. An Interpretation and a Record*, London 1914; E. HEIER, *Religious schism in the Russian Aristocracy 1860-1900: Radstockism and Pashkovism*, The Hague 1970.

ska⁵. W 1881 r., po długich i trudnych rozważaniach, ostatecznie porzucił karierę wojskową, uważając wojnę za sprzeczną z doktryną chrześcijańską, co będzie wielokrotnie powtarzał. On, na równi z Tołstojem, całkowicie odrzucił tę część bezwartościowego życia: „Wszystkim trzem klasycznym wadom: winu, kartom i kobietom oddawałem się całkowicie, żyjąc jak oczadziały, z rzadkimi chwilami duchowego otrzeźwienia”⁶.

Bez wątpienia był to pierwszy przewrót i przełom („переворот и перелом”) w jego życiu⁷. To pierwsze przełomowe wydarzenie zostało wzmocnione przez spotkanie z Tołstojem u schyłku 1883 roku. Dowiedziawszy się przez przypadek, iż hrabia wyznaje podobne poglądy religijne, Czertkow poprosił o wyrażenie zgody na wizytę:

Pod koniec października 1883 roku do drzwi moskiewskiego domu Tołstoja podszedł młody panicz w bardzo prostym i bardzo drogim płaszczu uszytym przez angielskiego krawca; wysoki, smukły i przystojny, z tą spokojną pewnością ruchów, właściwą ludziom od dzieciństwa przyzwyczajonym do odczuwania swojej niezależności i do odbierania szacunku od innych. Był to Włodzimierz Grigoriewicz Czertkow⁸.

Czertkow wielokrotnie powtarzał, że jeszcze przed spotkaniem Tołstoja wybrał życie oparte na odrzuceniu jakiegokolwiek przemocy. W jednej z jego notatek, załączonej do biografii Tołstoja napisanej przez Pawła Birjukowa, czytamy:

Nie tylko moje duchowe narodziny, ale także główny przełom w moim życiu miały miejsce przed moją znajomością z L.[wem] N.[ikolajewi]czem lub z jego religijnymi pismami. [...] Jak się okazało, spotkaliśmy się jak starzy znajomi; on ze swojej strony słyszał już o mnie od osób trzecich [...]. W L.[wie] N.[ikolajewi]czu spotkałem pierwszą osobę, która w pełni i pewnie dzieliła dokładnie ten sam stosunek do służby wojskowej. [...] O ile mi wiadomo, on także odnalazł we mnie swojego pierwszego zwolennika⁹.

⁵ Пор. В.Г. Чертков, *Дежурство в военных госпиталях. Страница из воспоминаний*, Москва 1917 („Вестник Европы”, 1909¹, ноябрь).

⁶ „Всем трем классическим порокам – вину, картам и женщинам – я предавался без удержу, живя как в чаду, с редкими промежутками душевного отрезвления” (tamże, s. 3).

⁷ *Биография...*, k. 5.

⁸ „В конце октября 1883 года к дверям московского дома Толстого подошел молодой господин в пальто, сшитом у английского портного, очень простом и очень дорогим, высокий, стройный и статный, с той спокойной уверенностью в движениях, которая свойственна людям, привыкшим с детства чувствовать свою независимость и видеть почтительное отношение со стороны окружающих. Это был Владимир Григорьевич Чертков” (М.В. Мурагов, *Л.Н. Толстой и В.Г. Чертков...*, s. 25).

⁹ „Не только духовное мое рождение, но и главный перелом моей жизни произошли до моего знакомства со Л. Н-чем или какими-либо из его религиозных писаний. [...] Мы с ним встретились как старые знакомые, так как оказалось, что он, со своей стороны, уже слышал обо

Także w innych tekstach, do dziś niewydanych, Czertkow kładł nacisk na niezależność swojego wyboru, motywowany zapewne przede wszystkim pragnieniem przeciwstawienia się powszechnej opinii, nazywającej go „uczniem Tołstoja”¹⁰: „Duchowy kryzys, który odmienił moje życie i nadał mu nowy kierunek, miał miejsce jakieś trzy lata przed poznaniem L.[wa] N.[ikolaewicz]a”¹¹. Chciał być uznawany za równego jemu¹²: „Z kolei i dla L. N. Tołstoja Czertkow był również jednym z pierwszych zwolenników”¹³.

W kwietniu 1884 r. Tołstoj, nawiązując do sfery religijnej, zanotował w dzienniku: „[Czertkow jest] zdumiewająco ze mną zgodny”¹⁴. Nie było to nic innego jak preludium do nierozzerwalnej przyjaźni trwającej przez ponad 20 lat, która toczyła się przede wszystkim na odległość za pośrednictwem ponad tysiąca listów. Ich długoletni związek został zapoczątkowany przez szlachetne przedsięwzięcie kształcenia mas. Pod koniec 1884 r., kiedy opinia publiczna już zaczęła być wrażliwa na temat powszechnej edukacji, z inicjatywy prawdopodobnie podjętej przez Czertkova¹⁵ zostało założone wydawnictwo „Pośrednik” („Посредник”, 1884-1935). „Pośrednik” specjalizował się w wydawaniu tanich broszur, publikacji podobnych do *lubok*¹⁶, tj. grafik ludowych, których celem było oświecanie mas. W *Biografii* czytamy, że Czertkow już wcześniej zamierzał drukować i rozpowszechniać książki wśród ludu, lecz zdecydował się na ten krok dopiero wtedy, gdy dowiedział się, że to samo postanowienie dojrzało także w Tołstoju¹⁷.

Według Czertkova, tworzenie literatury dla ludu musiało być podporządkowane głoszeniu nauki Ewangelii, a w projekt ten powinien się włączyć również Tołstoj-pisarz. „Napisał Pan książkę [*Na czym polega moja wiera?*] dla ludzi wy-

мне от трерых лиц [...]. Во Л. Н-че я встретил первого человека, который всецело и убежденно разделял такое же точное отношение к военной службе. [...]. Насколько мне известно, он также нашел во мне первого своего единомышленника [...]” (П. И. Бирюков, *Биография Л.Н. Толстого*, Москва 2000, т. II, s. 516-517).

¹⁰ Zob. Н.В. Давыдов, *Из прошлого*, Москва 1913, s. 284.

¹¹ „Духовный кризис, перевернувший мою жизнь и давший ей новое направление, произошел во мне года за три до того, как я познакомился с Л. Н.-м”. Zob. [В.Г. Чертков], *О знакомстве с Л.Н. Толстым* [1920-е – 1930-е], ОР [Отдел рукописей], РГБ [Российская Государственная Библиотека], фонд 435 [В.Г. Чертков], картон 8, ед. хр. 11, к. 5.

¹² Tamże, k. 7.

¹³ „В свою очередь и для Л.Н. Толстого – Чертков был тоже почти первым единомышленником” (*Биография...*, k. 6).

¹⁴ „Он удивительно одноцентричен со мной”. Л.Н. Толстой, *Дневник*, 6\18 IV 1884, ПСС, т. 49 (1952), s. 78; zob. także list Tołstoja do Czertkova z 24 VII 1909 (ПСС, т. 89 [1957], s. 133).

¹⁵ Z listów Tołstoja do Czertkova (za okres od połowy lipca 1884 r. do początku 1885 r.) jasno wynika, że inicjatywa została podjęta przez Czertkova.

¹⁶ Por. list Tołstoja do Czertkova z 12 X 1885 (ПСС, т. 85 [1937], s. 268).

¹⁷ Por. *Биография...*, k. 7.

kształconych, w której wyłożona została Pańska wiara. Lecz nikt z prostych ludzi nie pojmie nawet jednej strony z tej książki”¹⁸. Tołstoj, ze swojej strony, całkowicie podzielał szczytne zamiary przyjaciela: „A Czertkow nalega, że najpierw należy objaśnić ludowi Ewangelię – i ma rację”¹⁹.

„Pośrednik”, o czym wspomina się w *Biografii*, był drugim przełomem („резкая перемена”)²⁰ w życiu Czertkowa. Nie tylko stanął on na czele ważnej inicjatywy, ale i miał sposobność pracy u boku Tołstoja w niemalże codziennej wymianie intelektualnej. W coraz bardziej ambitnym projekcie Czertkowa, dopracowanym w ciągu następnych miesięcy, został przewidziany także wyraźny podział ról: „Najlepiej byłoby – proponował Tołstojowi – gdyby Pan w wolnym czasie pisał powieści i opowiadania dla ludu, a mnie pozwolił wziąć na siebie wydawniczą, korektorską itp. stronę przedsięwzięcia”²¹. Tołstoj przeznaczył dla „Pośrednika” kilka swoich wcześniejszych tekstów, w tym *Jeńca kaukaskiego* (*Кавказский пленник*, 1872), a w latach 1884-1886 specjalnie dla tej inicjatywy wydawniczej napisał serię około dwudziestu opowiadań i paraboli, znanych szerzej jako „opowiadania narodowe” (народные рассказы)²². Czertkow omawiał z Tołstojem każdy jego przyczynek do wydawnictwa „Pośrednik”, przedstawiając zastrzeżenia, gdy ewangeliczna wymowa mogła być dwuznaczna. Jeśli uważał styl za zbyt wysoki dla odbiorców półanalfabetów, doradzał zmiany i wysuwał sugestie dotyczące formy lub języka. Nie wahał się prosić o konkretne zmiany, a także proponował nowe zakończenia. Tołstoj zazwyczaj przyjmował uwagi przyjaciela („bardzo mi potrzeba Pańskiej krytyki, choćby i najsurowszej”²³), uważając, że nikt tak jak Czertkow nie był w stanie zagwarantować czystości chrześcijańskiego przesłania zawartego w jego tekstach²⁴.

Okres tej współpracy, trwający mniej więcej do późnych lat osiemdziesiątych, był fundamentalny szczególnie z powodu rozgraniczenia ich ról. Czertkowowi

¹⁸ „Вы написали книгу [В чем моя вера?] для образованных людей, в которой изложили вашу веру. Но из простого народа никто не поймет как следует ни одной полной страницы из этой книги”. List Czertkowa do Tołstoja z 5 VII 1884 (ПСС, т. 85 [1937], s. 84).

¹⁹ „Но Чертков настаивает, что надо прежде всего объяснить народу Евангелие, – он прав”. Л.Н. Толстой, *Дневник*, 26 VII 1884 (ПСС, т. 49 [1952], s. 114).

²⁰ *Биография...*, к. 7.

²¹ „Лучше всего было бы, если бы вы в свободное время писали бы повести и рассказы для народа и позволили бы мне взять на себя издательскую, корректурную и пр. сторону дела”. List Czertkowa do Tołstoja z 15 IX 1884 (ПСС, т. 85 [1937], s. 102); zob. także list Czertkowa do Tołstoja z 14 XII 1884 (ПСС, т. 85 [1937], s. 129).

²² Zob. *Народные рассказы*, ПСС, т. 25 (1937).

²³ „[...] нужно [мне] очень вашу критику и самую строгую”. List Tołstoja do Czertkowa z 26 IV 1895 (ПСС, т. 87 [1937], s. 326).

²⁴ Por. list Tołstoja do P. Birjukowa z 1°-2° VI 1885 (ПСС, т. 63 [1934], s. 255).

została przypisana rola pośrednika, a Tołstojowi pisarza w służbie ideału, który powierzał przyjacielowi swoją zaangażowaną prozę. Proza ta, pisana bardziej z obowiązku niż z przyjemności, miała niewiele wspólnego z twórczością napisaną w starej manierze. To właśnie dzięki tej naturalnej komplementarności ich więź budowała się i umacniała.

Kiedy wkład Tołstoja zaczął ograniczać się do zadań redakcyjnych²⁵, takich jak wybór tekstów oraz ilustracji, Czertkow zaczął stopniowo tracić zainteresowanie „Pośrednikiem”. Niemniej przyczyny, które podał, były inne. Twierdził, iż obchodzenie cenzury stało się trudniejsze, a co więcej, w jego opinii, wiązało się z wieloma niemoralnymi konsekwencjami²⁶. Dodał, że odczuwa silną potrzebę zmiany:

Koniecznienie muszę uporządkować swoje życie. Potrzeba ta wzmagala się we mnie ostatnio coraz bardziej. Postanowiłem ją zaspokoic. A poniewaz w tym celu nade wszystko trzeba spokoju i wolnego czasu, a ja byłem przytłoczony pracą przy «Pośredniku», najpierw postarałem się na ile można uwolnić się od tych zajęć, ale tak, żeby sprawa na tym nie ucierpiała. W tym celu muszę stopniowo przekazywać stopniowo prowadzenie bieżących prac pracownikom «Pośrednika», sobie zostawiając jedynie ogólny nadzór nad materiałem wydawniczym²⁷.

W 1893 r. kierownictwo wydawnictwa przeszło w ręce Pawła Birjukowa oraz Ivana I. Gorbunowa-Posadowa. Od 1897 r. wydawnictwem kierował jedynie ten ostatni aż do 1925 r.²⁸

Jeżeli będziemy snuć opowieść o życiu Czertkowa, podążając ścieżką wytyczoną przez *Biografię*, to po opuszczeniu wydawnictwa „Pośrednik” zastaniemy go nad przekładem tekstów Tołstoja²⁹ na język angielski oraz gromadzeniem materia-

²⁵ Por. list Czertkowa do Tołstoja z 29 I 1888 (ПСС, т. 86 [1937], s. 119).

²⁶ *Биография...*, k. 8-9; zob. także list Czertkowa do Tołstoja z 16 VI 1893 (ПСС, т. 87 [1937], s. 206).

²⁷ „Мне необходимо разобраться в своей жизни. Потребность этого последнее время росла во мне все больше и больше. Я решил удовлетворить ее. Так как для этого прежде всего необходимо спокойствие и досуг, а я был завален текущими занятиями по «Посреднику», то я первым делом постарался на сколько возможно освободить себя от этих занятий; но так, чтобы дело от этого не пострадало. Для этого мне приходится постепенно передавать другим сотрудникам «Посредника» ведение текущих дел, оставляя себе лишь общее наблюдение за издаваемым материалом” (В.Г. ЧЕРТКОВ, *Дневник 1893*, ОР ГМТ, фонд 60, оп. 2, ед. хр. 198, л. 3; zob. także ТЕНЖЕ, *Дневник 1893* [1° марта], ОР РГБ, фонд 435, картон 2, ед. хр. 40, к. 8).

²⁸ *Сорок лет служения людям. Сборник статей, посвященных общественно-литературной и книгоиздательской деятельности И. И. Горбунова-Посадова*, под ред. Н.Н. Гусева и М.В. Мурагова, Москва 1915.

²⁹ Zob. В.Г. ЧЕРТКОВ, *Дневник 4-ого ноября 1893 г – 6-ого октября 1895 г.*, ОР ГМТ, фонд 60, оп. 2, ед. хр. 199, к. 2-5.

łów dotyczących prześladowania dysydentów religijnych w Imperium Rosyjskim. Rezygnacja z kierownictwa wydawnictwem „Posiednik” jest uważana za trzecią znaczącą zmianę („третья крупная перемена”³⁰) w jego życiu, zmianę ku czemuś jeszcze bliżej nieokreślonemu. Tłumaczenia³¹, prócz umacniania więzi z Tołstojem, dawały mu złudzenie, że w końcu będzie mógł zrezygnować ze stałych dochodów otrzymywanych od matki (jego ojciec, zmarły w 1884 r., wydziedziczył go, obawiając się, że mógłby przekazać ziemię chłopom oraz roztrwonąć pieniądze, przeznaczając je na działalność charytatywną)³². W tym okresie niemal obsesyjne zbieranie materiałów dotyczących prześladowań dysydentów religijnych, lub zgodnie z oficjalną definicją *sektantów* (sekcjarzy) oraz *obdzektorów*, nie tylko sprawiło, że poczuł się bliżej Tołstoja, który podzielał jego troski, ale i nadawało sens jego istnieniu, które często było postrzegane jako nieznaczące i pozbawione celu. „Nie czuję pod sobą gruntu. Nie widzę żadnej pracy, do której byłbym potrzebny»³³.

Jego zainteresowanie innowiercami, co podkreśla się w *Biografii*, szybko przekształciło się w czyny: w 1893 r. wysłał Aleksandrowi III szkic broszury, którą następnie wydrukował w Londynie pod tytułem *Bezużyteczne okrucieństwo* (*Напрасная жестокость*)³⁴. W broszurze opowiadał się po stronie prawa do sprzeciwu sumienia i donosił o masowych prześladowaniach *duchoborców*. Dzięki Czertkowowi pierwotnie przewidziana kara, która polegała na przymusowym umieszczaniu dysydentów religijnych w oddziałach karnych, została zmieniona na zesłanie na Syberię w region Jakucka na okres osiemnastu lat³⁵. W 1896 r. ponownie występuje w ich obronie z apelem *Pomóżcie nam!* (*Помогите!*)³⁶, który, opracowany przez kilku współautorów, krążył zarówno po Rosji, jak i na Zachodzie. Był to niewątpliwie bardzo odważny krok, który sprawił, że Czertkow poczuł się jeszcze bliżej Tołstoja. W *Biografii* czytamy: „Wezwanie «Pomóżcie nam!»

³⁰ Por. *Биография...*, k. 8.

³¹ Już w 1884 r. Czertkow pracował nad angielską wersją *Исповедь* (*Spowiedź*, 1882), *Краткое изложение Евангелия* (1883) i *В чем моя вера?* (*Na czym polega moja wiara?* 1883-84). Te tłumaczenia zostały opublikowane w zbiorze *Christ's Christianity*, London 1885.

³² Por. *Биография...*, k. 6.

³³ „Я не чувствую никакой почвы под собою. Не вижу никакой работы в которой я был бы нужен” (В.Г. ЧЕРТКОВ, *Дневник 1895 [17 апреля]*, ОР РГБ, фонд 435, картон 2, ед. хр. 40, к. 8).

³⁴ В.Г. ЧЕРТКОВ, *Напрасная жестокость*, Типография вольной русской прессы, Лондон 1896 (Christchurch, Hants, England, Izd. „Svobodnoe slovo”, 1897²).

³⁵ Por. *Биография...*, k. 10.

³⁶ *Помогите! Обращение к обществу по поводу гонений на кавказских духоборов*, составленное П. Бирюковым, И. Трегубовым и В. Чертковым. С послесловием Льва Николаевича Толстого, Изд. Вл. Черткова, Лондон 1897.

[...] pojawiło się w chwili, gdy prawie nikt, z wyjątkiem Tołstoja, nie ośmielił się protestować przeciw panującemu w tym czasie uciskowi i tyranii³⁷. Reakcja w stosunku do Czertkowa, tak jak i do innych sygnatariuszy apelu, była daleka od łagodnej: początkowa kara zesłania na Syberię, w imię starej przyjaźni, która łączyła rodzinę Czertkowa z rodziną carską, została zmieniona na stałe wygnanie za granicę. Na początku 1897 r., wraz z żoną i synem Dimą, Czertkow decyduje się na przeprowadzkę do Anglii, gdzie pozostanie przez około 11 lat, to jest do roku 1908. Jedenaście lat wygnania spędzi na rozpowszechnianiu dzieł Tołstoja i na osobistym popularyzowaniu doktryny moralnej. Kiedy w 1898 r., wkrótce po przeprowadzce, założy swoje wydawnictwo „Wolne Słowo” (Свободное слово), Tołstoj niezwłocznie powoła go swoim jedynym zagranicznym agentem literackim, przyznając mu wyłączność na pierwsze wydanie swoich dzieł³⁸.

„Свободное слово” Czertkowa opublikowało pełne wydanie utworów Tołstoja, które były zakazywane lub zmieniane przez rosyjską cenzurę (traktaty o wierze, zaangażowane opowiadania, eseje polityczne, dzieła literackie itp.). Wydawnictwo drukowało także teksty poświęcone rosyjskim innowiercom (pamflet dotyczący prześladowania *duchoborców*, wyznania sekciarzy, biografie obdźektorów, zbiory poświęcone historii i nauce o rosyjskim sektarianizmie itp.)³⁹. Czertkow wydawał także dwa czasopisma – „Свободное слово” (1901-1905) oraz „Листки свободного слова” (1898-1902)⁴⁰. Ich celem było, z jednej strony, informowanie o gnębieniu i aktach przemocy dokonywanych w Rosji, ujawniając nietolerancję religijną, prześladowania dysydentów religijnych, a także opisywanie nieludzkich warunków, w których pracowali robotnicy, ciągłych zamieszek studenckich itp., a z drugiej strony, rozpowszechnianie zasad tołstoizmu za granicą. W czasopiśmie Czertkowa szerokim echem odbijał się głos Tołstoja, który wypowiadał się

³⁷ „Воззвание Помогите! [...] появилось в то время, когда почти никто, за исключением Толстого, не решался протестовать против царившего в то время гнета и произвола” (*Биография...*, k. 12).

³⁸ Por. list Tołstoja do wszystkich zagranicznych wydawców i tłumaczy z 25 II 1898: „Now that my friend Vladimir Tchertkoff is living in England, it is into his hands that I desire to transmit all arrangements in connection with the first publication of my writings in foreign countries and therefore to him that I would refer all translators and publishers interested in the matter. Leo Tolstoy” (PСС, t. 71 [1954], s. 285).

³⁹ Zob. *Список книг и брошюр издательства „Свободного слова”*, под ред. В. Черткова, Christchurch, Hants, England 1906.

⁴⁰ O czasopiśmie Czertkowa zob.: A. SALOMONI, *Эмигранты-толстовцы между христианством и анархизмом (1898-1905 гг.)*, Русская эмиграция до 1917 года – лаборатория либертарной и революционной мысли, РАН Санкт-Петербург 1997, s. 111-127; A. SALOMONI, „Della servitù volontaria”: *i duchobory e il pacifismo tolstoiano*, [w:] *Culture della disobbedienza. Tolstoj e i duchobory*, a cura di B. Bianchi, E. Magnanini, A. Salomoni, Roma 2004, s. 123-192.

na temat prześladowań na tle religijnym w Rosji, odmowy służby wojskowej, kary śmierci, wojny. Czertkow regularnie redagował także biuletyn na temat Tołstoja, informując czytelników o stanie zdrowia oraz nowych projektach literackich i intelektualnych pisarza.

W 1900 r. Czertkow powołuje do życia także angielską sekcję „Свободное слово”, tj. „Free Age Press” (FAP)⁴¹. Tym samym udało mu się w końcu dotrzeć do angielskich czytelników, wydając nowe dzieła Tołstoja, w tym także inne teksty, często zaczerpnięte z jego prywatnej korespondencji i dzienników, co umożliwiło popularyzowanie jego doktryny moralnej. Aby ułatwić osiągnięcie celu, dla którego FAP zostało utworzone, Czertkow zastosował pewne rozwiązania wypróbowane już w czasach wydawnictwa „Pośrednik”. Przede wszystkim zdecydował, że książki powinny być sprzedawane w niskiej cenie (od 1 do 6 pensów, w zależności od formatu) i że nie będą chronione prawem autorskim. Osobiście zobowiązał się do przełożenia tekstów Tołstoja i dzięki wsparciu rodowitych Anglików oraz kilku rosyjskich zesłańców z dobrą znajomością języka angielskiego⁴² postanowił utrzymać jak największą zgodność przekładów z oryginałem. W ten oto sposób została uznana jego rola „pośrednika”, tym razem już nie między Tołstojem a ludem rosyjskim, lecz między Tołstojem a zachodnimi odbiorcami. „Tym sposobem Czertkow stał się pośrednikiem między Lwem Nikołajewiczem – czytamy w *Biografii* – a wydawcami jego pism w Rosji i za granicą, doglądając tego, by były one drukowane w najpopularniejszych mediach, bez najmniejszego nawet niedbalstwa czy zniekształcenia”⁴³. Bez wątpienia to właśnie Czertkowowi zawdzięcza się stworzenie za granicą odmiennego wizerunku Tołstoja, wizerunku różniącego się od wyobrażenia o autorze *Wojny i pokoju* (*Война и мир*) oraz *Anny Kareniny*, poprzez wykorzystanie nastrojów, takich jak te panujące wówczas w Anglii, szczególnie podatnej na debaty na tematy społeczno-polityczne i religijne⁴⁴.

⁴¹ O „Free Age Press” zob. M.J. de K. HOLMAN, *Translating Tolstoy for the Free Age Press: Vladimir Chertkov and His English Manager Arthur Fifield*, „The Slavonic and East European Review” 66(1988), nr 2, s. 184-197; A. MAUDE, *The Life of Tolstoj. Later Years*, London 1910, s. 556-559.

⁴² To jest na przykład to, co napisał Czertkow do Fanni Markovnej (Фанни Марковна Личкус, wdowa po pisarzu rewolucjoniscie S.M. Kravčinskim) 9 XI 1898: „[...] могу ли я от времени до времени обращаться к Вам с просьбой переводить на англ. язык то, с чем не имею возможности справиться” (РГАЛИ, фонд 1158 [С.М. Кравчинский], оп. 1., ед. хр. 795, к. 7).

⁴³ „Таким образом Чертков стал посредником между Львым Николаевичем и издателями его писаний в России и за границей, наблюдая за тем, чтобы они печатались в самых распротраненных органах и без малейших пропусков или искажений” (*Биография...*, к. 13).

⁴⁴ Zob. Ch. ALSTON, *Tolstoy and His Disciples. The History of a Radical International Movement*, London 2014.

Wracając ostatecznie do Rosji w 1908 r., Czertkow kontynuował pracę na dziełami Tołstoja w charakterze redaktora oraz skrupulatnego archiwisty. W rzeczywistości, usiłowanie, niemalże obsesyjne, zachowania każdego tekstu Tołstoja, nawet prostych notatek, pojawiło się u Czertkowa już w 1884 r. Jeśli tylko nadarzała się okazja, jak podczas letnich miesięcy spędzanych w pobliżu Jasnej Polany (od 1884 do 1896 r.), zobowiązywał się do osobistego porządkowania jego manuskryptów, kopiowania fragmentów dzienników, brudnopisów jego prac oraz listów do osób trzecich⁴⁵. Czasem wyznaczał do tego zadania także inne osoby. Przywiózł do Jasnej Polany *presse à copier*, rodzaj powielacza, który córki Tołstoja wykorzystywały do kopiowania dla niego każdego tekstu ojca⁴⁶. Liczne manuskrypty Tołstoja, które zebrał w okresie angielskiego wygnania, były mu przesyłane do ognioodpornego, specjalnie wybudowanego na jego koszt magazynu. Była to jedna z wielu ról, którą Czertkow odegrał w życiu Tołstoja, zaskarbiając sobie jego wdzięczność. Na kilka dni przed śmiercią napisał do dzieci: „Oboje rozumiecie, że Czertkow, jest w stosunku do mnie kimś zupełnie zupełnie wyjątkowym. Swoje życie poświęcił służbie temu, czemu i ja służyłem przez ostatnie 40 lat mojego życia”⁴⁷.

Czertkow trwał przy Tołstojem aż do ostatniego tchnienia, spisując niezwykle szczegółowe sprawozdanie z ostatnich dni pisarza⁴⁸, który w chwili pochówku miał na sobie swoje „подштанники” (kalesony)⁴⁹. Po otwarciu oficjalnego testamentu okazało się, że to właśnie on będzie od tej pory zarządzał całą spuścizną literacką pisarza. W istocie udało mu się otrzymać to, na co pracował przez prawie trzydzieści lat, a mianowicie prawo do zarządzania dziełami Tołstoja. Ponieważ uzyskał ten przywilej na mocy prawnie obowiązującego testamentu, stał się on niemożliwy do podważenia przez jego krewnych.

Czertkow przeżył Tołstoja o 26 lat, które poświęcił na realizację marzenia całego jego życia: publikację wszystkich dzieł pisarza⁵⁰. Umarł 11 listopada 1936 r. w wieku 82 lat. Po całkowitej utracie panowania nad prawą ręką i nogą prosił je-

⁴⁵ *Биография...*, k. 10.

⁴⁶ Por. TOLSTOÏ (Soukhotine), *Sur mon père*, Paris: Institut d'études slaves de l'Université de Paris 1960, s. 51-51 (1928').

⁴⁷ „Вы оба поймете, что Чертков, которого я призвал, находится в исключительном по отношению ко мне положении. Он посвятил свою жизнь на служение тому делу, которому и я служил в последние 40 лет моей жизни”. List Tołstoja do jego dzieci Siergieja i Tatiany z 1° XI 1910 (ПСС, т. 82 [1956], s. 222).

⁴⁸ Zob. В.Г. ЧЕРТКОВ, *О последних днях Л.Н. Толстого*, pod red. П.И. Бирюкова, Москва 1911.

⁴⁹ Zob. Д. МАКОВИЦКИЙ, *Яснополянские записки*, кн. IV, Москва 1979, s. 432.

⁵⁰ Zob. R. DE GIORGI, *Tchertkov après la mort de Tolstoï*, [w:] *Un autre Tolstoï*, publié sous la direction de C. Depretto, Paris 2012, s. 179-191.

dynie, aby czytano mu fragmenty dzieł Tołstoja⁵¹. Nekrologi ku jego pamięci były krótkie i nieliczne, a ich napisanie w większości zostało powierzone dziennikom. Był wspomniany jako zarządca spuścizny Tołstoja, pod którego kierownictwem ukazało się 28 tomów, 11 zostało przeznaczonych do druku, a 33 było właściwie ukończonych⁵². W jego archiwum zachowała się, do dziś niewydana, sylwetka biograficzna napisana przez oddanego przyjaciela Nikolaja Rodionowa, który wspominał Czertkowa w charakterze zarządcy dzieł wszystkich Tołstoja, potwierdzając, iż Lew Tołstoj nie popełnił błędu powierzając mu swoją spuściznę literacką, oraz że sowiecki rząd dokonał słusznego wyboru mianując go dyrektorem wydania dzieł Tołstoja⁵³.

Czy to wszystko było tego warte? Żona, kończąc *Biografię* Czertkowa, wzywała tych, którzy po śmierci Tołstoja oskarżali go o plagiat ducha i sztuki pisarza, o manipulację testamentu oraz o pozbawienie Sofii Andriejewnej ostatniego pożegnania z mężem, o wskazanie osiągniętych przez niego korzyści:

Grac jakąś rolę, podszywać się pod Tołstoja, lub dać się ponieść w jakimś kierunku pasją, można w młodości, na parę lat, ale nie można na większą część życia, nie przez całe 30 lat, gdy już prawdziwa starość i bliskość śmierci zagładają w oczy. Jakie kalkulacje, jaki pożytek mógł mieć człowiek, który poświęcił wszystkie swoje osobiste interesy, wygody i spokój życia, a nawet los swego syna?! Niech odpowiedź dadzą ci, którzy rzucają kamieniem osądu w takich ludzi, jak Czertkow⁵⁴.

BIBLIOGRAFIA

- ALSTON Charlotte, *Tolstoy and His Disciples. The History of a Radical International Movement*, London: I.B. Tauris & Co. 2014.
 DE GIORGI Roberta, *L'amico di Tolstoj*, Roma: Lithos 2012.

⁵¹ Пор. Д.А. ТКАЧЕНКО, *Извещение о смерти Владимира Григорьевича Черткова*, ОР ГМТ, фонд. 60, оп. 2, ед. хр. 113, к. 1.

⁵² *Чертков – редактор сочинений Толстого*, „Литературная газета” 11 XI 1936, nr 63 (626), s. 6.

⁵³ Пор. Н. Родионов, *В.Г. Черткова на его последней работе* (Москва 7-ого декабря 1936), ОР ГМТ, фонд. 60, оп. 2., ед. хр. 12, кп. 22304, к. 4.

⁵⁴ „Играть роль или подделываться под Толстого, или увлекаться, как спортом, в известном направлении можно, пожалуй, в молодости в течение нескольких лет, но не большую половину своей жизни, не целых 30 лет, когда уже настоящая старость и близость смерти глядят в глаза: какой расчет, какая выгода в том человеку, жертвующему всеми личными интересами, удобством и покоем жизни, судьбою своего сына даже?! Пусть ответят мне те, которые бросают камень осуждения в таких людей, как Ч[ертков]” (*Биография...*, к. 18).

- DE GIORGI Roberta, „Ma io La amo tanto che non posso non dir Le tutta la verità”. L’epistolario Tolstoj-Čertkov (1883-1910), [w:] Sincerità di Tolstoj. Saggi sull’opera e la fortuna a cento anni dalla morte, a cura di Damiano Rebecchini e Laura Rossi, Milano: Cisalpino 2012, s. 89-104.
- DE GIORGI Roberta, Tchertkov après la mort de Tolstoï, [w:] Un autre Tolstoï. Publié sous la direction de C. Depretto, Paris: Institut d’Études slaves 2012, s. 179-191.
- FODOR Alexander, A quest for a Non-violent Russia: the Partnership of Leo Tolstoy and Vladimir Chertkov, Lanham MD: University Press of America 1989.
- HOLMAN Michael J. de K., Translating Tolstoy for the Free Age Press: Vladimir Chertkov and His English Manager Arthur Fifield, „The Slavonic and East European Review” 66(1988), nr 2, s. 184-197.
- POPOFF Alexandra, Tolstoy’s False Disciple. The Untold Story of Leo Tolstoy and Vladimir Chertkov, London–New York: Pegasus Books 2014.
- ROMANIUK Radosław, Dramat religijny Tołstoja, Warszawa: Więź 2004.
- БИРЮКОВ П.И., Биография Л.Н. Толстого, Москва 2000 (pierwsze wydanie: 1905-1908).
- БУЛАНЖЕ П.А., Толстой и Чертков, Москва 1911.
- ГЕТЕЛЬ Е.И., Объединенный Совет религиозных общин и групп как одно из проявлений русского религиозного пацифизма, [w:] Долгий путь Российского пацифизма, Москва 1997, s. 301-316.
- ГУРЕВИЧ Л.Я., [Владимир Григорьевич Чертков], [w:] Л.Н. Толстой, Полное собрание Сочинений, Москва: Художественная литература 1928-1958, t. 85 [1935], s. 4-22.
- ДАВЫДОВ Н.В., Из прошлого, Москва 1913, s. 283-285.
- ЕРШОВА О.Е., Первый ученик Толстого, Мещерские хроники. К 90-летию пребывания Л.Н. Толстого в Мещерском крае, Чехов (Московская область): Чехов. полигр. Комбинат 2002, s. 19-31.
- МУРАТОВ М.В., Л.Н. Толстой и В.Г. Чертков по их переписке, Москва 1934.
- ОРЕХАНОВ Г.Л., В.Г. Чертков в жизни Л.Н. Толстого, Москва 2010.
- ОСТЕРМАН Л.А., Сражение за Толстого, Москва 2002.
- ТОЛСТОЙ Л.Н., Полное собрание сочинений, Москва: Художественная литература 1928-1958.
- ЧЕРТКОВ В.Г., Биография В.Г. Черткова. Ответы на вопросы проф. Венгерова для критико-библиографического словаря, ОР [Отдел рукописей] ГМТ [Государственный музей Толстого], фонд. 60 [В.Г. Чертков], оп. 2, ед. хр. 18, кп. 21190.
- ШЕНТАЛИНСКИЙ В., Донос на Сакрату, „Новый мир” 1996, nr 11, s. 167-197.
- ШКЛОВСКИЙ В., Лев Толстой, Москва: Молодая Гвардия, 1963.
- ЩЕГЛОВ М.А., Предисловие к восемьдесят и восьмому и восемьдесят девятому томам, [w:] Л.Н. Толстой, Полное собрание сочинений, Москва: Художественная литература 1957, t. 88 [1957], s. III-XXXIII.

ŻYCIE W IMIĘ TOŁSTOJA
SZKIC BIOGRAFICZNY WŁADIMIRA G. CZERTKOWA (1854-1936)

Streszczenie

Artykuł zarysowuje biografię Władimira G. Czertkowa (1854-1936) na podstawie źródeł archiwalnych. Zarys ów przedstawia różne role, jakie Czertkow odgrywał w życiu wielkiego rosyjskiego pisarza Lwa N. Tołstoja. W.G. Czertkow był głównym interpretatorem jego doktryny moralnej, tzw. tołstoizmu. Sporządził wersje robocze, publikował i tłumaczył jego pisma, był jego fotografem,

redaktorem jego *Dzieł* w 90 tomach (1828-1858) i być może najbliższą mu w życiu osobą. Przedstawiony tu szkic biograficzny jest jedynie wstępnym zarysem historii przyjaźni między Lwem Tolstojem i Władimirem Czertkowem, jednej z najbardziej kontrowersyjnych i tajemniczych kart w życiu wielkiego pisarza rosyjskiego, wciąż jeszcze pełnej nieodkrytych tajemnic.

Key words: Tolstoj; Czertkow; biografia.

LIFE IN THE NAME OF TOLSTOY
THE BIOGRAPHICAL SKETCHES OF VLADIMIR ČERTKOV (1854-1936)

S u m m a r y

The biography of Vladimir G. Čertkov (1854-1936) is delineated here on the basis of archive sources. This outline accounts for the different roles he played in the life of the great Russian writer Lev N. Tolstoy. V.G. Čertkov was the main interpreter of his moral doctrine, the so-called tolstoyism. He drafted, published and translated his writings, was his photographer, the director of his *Complete Works* (1928-1858) and perhaps the closer person to him in life. This life profile is only a preliminary contribution to the history of the friendship between Lev Tolstoj e Vladimir Čertkov, one of the most intense and mysterious pages in the life of the great Russian writer, full of implications still being investigated.

Key words: Tolstoj; Czertkow; biografia.